

<https://doi.org/10.56583/frp.2698>

Tomasz Gajownik*

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

<https://orcid.org/0000-0003-2580-5107>

NIEUDANA PRÓBA PRZEWROTU KOMUNISTYCZNEGO W ESTONII W 1924 W ŚWIEŁIE RAPORTU ATTACHÉ WOJSKOWEGO RP W REWLU (TALLINNIE)

Streszczenie

W latach 1918 – 1924 Rosja bolszewicka, a następnie Związek Sowiecki zmierzał do zdobycia i podporządkowania państw Europy Wschodniej, które powstały lub odzyskały swoją niezawisłość w wyniku upadku trzech wielkich imperiów: Cesarstwa Niemieckiego, monarchii austro-węgierskiej oraz carskiej Rosji. Za formalny cel komuniści uznali chęć pomocy rewolucji proletariackiej, która tliła się na zgłiszczach kajzerowskich Niemiec, ale faktycznie marzyli o podporządkowaniu całej Europy. Na drodze ku realizacji tego pomysłu stanęło odrodzone państwo polskie oraz państwa bałtyckie. Wojna z Polską zakończona faktyczną klęską bolszewików nie zmusiła ich do porzucenia marzeń o rzuceniu burżuazyjnego świata na kolana. Do 1924 r. sowieccy przywódcy z Włodzimierzem Leninem na czele planowali i podejmowali próby zmiany sytuacji geopolitycznej. W tym czasie w Polsce, Bułgarii, Rumunii i Finlandii dochodziło do prób osłabienia tych państw za pomocą rozwiązań siłowych. Planowane przez komunistów pucze, przewroty i powstania na terytoriach tych państw kończyły się jednak fiaskiem. Ostatnia taka próba miała miejsce w grudniu 1924 r. na terytorium Republiki Estońskiej. Zakończona także fiaskiem, stało się przedmiotem analiz polskiego attaché wojskowego w tym kraju. Jeden z takich dokumentów rzuca światło na polską perspektywę rozgrywających się w tamtym czasie wydarzeń.

Słowa kluczowe: *Polska, Estonia, okres międzywojenny, komuniści, przewrót, attaché wojskowy*

* Tomasz Gajownik – doktor habilitowany, pracownik naukowo-dydaktyczny Instytutu Historii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.

THE FAILED ATTEMPT OF A COMMUNIST COUP IN ESTONIA IN 1924 IN THE LIGHT OF THE REPORT BY THE MILITARY ATTACHÉ OF THE POLISH REPUBLIC IN REVEL (TALLINN)

Abstract

Between 1918 and 1924, Bolshevik Russia and then the Soviet Union aimed to conquer and subjugate the countries of Eastern Europe that had been created or regained their independence as a result of the collapse of the three great empires: The German Empire, the Austro-Hungarian monarchy and Czarist Russia. The Communists took as their formal goal the desire to help the proletarian revolution that was smoldering in the ruins of Kaiser's Germany, but in fact they dreamed of subjugating all of Europe. Standing in the way of this idea was the revived Polish state and the Baltic states. The war with Poland, which ended in actual defeat for the Bolsheviks, did not force them to abandon their dreams of bringing the bourgeois world to its knees. By 1924, Soviet leaders headed by Vladimir Lenin were planning and attempting to change the geopolitical situation. In Poland, Bulgaria, Romania and Finland, during this time, there were attempts to weaken these countries with forceful solutions. However, coups, upheavals and uprisings planned by the Communists on the territories of these countries ended in failure. The last such attempt took place in December 1924 on the territory of the Republic of Estonia. Also ending in failure, it became the subject of analysis by the Polish military attaché in that country. One such document sheds light on the Polish perspective of the events unfolding at the time.

Keywords: *Poland, Estonia, interwar period, communists, coup d'état, military attaché*

~ . ~

Na początku lat dwudziestych ubiegłego stulecia sytuacja w Europie Wschodniej wydawała się normować. Rosja bolszewicka, mimo braku oficjalnego uznania za podmiot międzynarodowy, zawarła traktaty pokojowe z Estonią (20 lutego 1920 r.), Łotwą (11 sierpnia 1920 r.), Finlandią (14 października 1920 r.) oraz II Rzeczpospolitą Polską (18 marca 1921 r.), a tym samym usankcjonowane zostało uznanie jej za państwo. Jednak sygnatariusze tych układów zdawali sobie sprawę z ich tymczasowości. W kolejnych miesiącach państwa Europy Wschodniej koncentrowały swoje wysiłki na poprawie sytuacji ekonomicznej w wymiarze odbudowy lub budowy własnej gospodarki czy zawierania wielu umów handlowych. Równocześnie prowadziły aktywną działalność w zakresie polityki międzynarodowej. W tym ostatnim przypadku gra toczyła się, między innymi, wokół utworzenia multilateralnego układu państw sąsiadujących z Rosją o antysowieckim charakterze: politycznym i militarnym (polska idea Związku

Bałtyckiego)¹. Państwa bałtyckie prowadziły politykę nieangażowania się w działalność wymierzoną przeciwko któremukolwiek z sąsiadów, co jak się okazało, nie przyniosło oczekiwanych rezultatów i nie uchroniło ich przed niebezpieczeństwem, ponieważ Rosja sowiecka, a od 30 grudnia 1922 r. Związek Sowiecki nie zaniechał realizacji planów podporządkowania sobie krajów sąsiedzkich. Państwo sowieckie pokazywało co znaczą dla niego umowy międzynarodowe. W 1922 r. podpisany został układ niemiecko – rosyjski w Rapallo, a już rok później władze Związku Sowieckiego deklarowały pomoc dla przygotowywanego w Niemczech przez siły lewicowe przewrotu. W przypadku krajów bałtyckich sygnały o zagrożeniu pojawiały się cyklicznie, ale dopiero rok 1924 był w tej materii przełomowy.

W historii Związku Sowieckiego rok 1924 okazał się ważną cezurą czasową, zarówno w sferze sytuacji wewnętrznej jak i polityki zagranicznej. 21 stycznia zmarł Włodzimierz Lenin i rozpoczęła się walka o przywództwo nie tylko w partii komunistycznej, ale i całego państwa. Rozgrywka toczyła się między Lwem Trockim, a Józefem Stalinem; i z biegiem czasu przybiera na sile. Doszło do podziałów wewnątrz partii, ale ostatecznie zwyciężył Stalin i jego zwolennicy. O konflikcie wewnątrz ruchu komunistycznego docierały do świata zewnętrznego nieliczne informacje. Jednak i one przyczyniały się do snucia przypuszczeń o rychłym upadku Związku Sowieckiego wynikającego nie tylko z konsekwencji śmierci Lenina, ale także i rosnących trudności ekonomicznych państwa. Dlatego strona sowiecka podejmowała działania, których celem jest odwrócenie uwagi od sytuacji wewnętrznej i próbowała osiągnąć jakiś sukces na arenie międzynarodowej. Nieoczekiwanie taki fakt pojawił się w momencie zwycięstwa w wyborach parlamentarnych we Francji koalicji partii centrowo – lewicowych tzw. „Kartelu Lewicy”, którego politycy za cel stawiali sobie m. in. nawiązanie oficjalnych dwustronnych stosunków francusko – rosyjskich. Potrzeba ich uregulowania wynikała przede wszystkim z zainteresowania rynkiem rosyjskim ze strony kół przemysłowych i handlowych. Poza tym Francja była ostatnim z liczących się w Europie państw, które tej kwestii nie uregulowała (Wielka Brytania i Włochy uczyniły to w lutym 1924 r.) Podjęta przez ówczesnego premiera Francji Edouarda Herriota decyzja o przekazaniu w dniu 28 października 1924 r. noty uznania Związku Sowieckiego – podobnie jak wcześniejsze decyzje przywódców Wielkiej Brytanii i Włoch – faktycznie umożliwiła wprowadzenie Rosji na salony europejskiej polityki².

Jak już wspomniano, praktycznie od momentu podpisania układów traktatowych Rosja prowadziła wobec swoich sąsiadów akcje o charakterze wywiadowczym i sabotażowo – dywersyjnym. Ich celem była destabilizacja nie

¹ A. Skrzypek, *Związek Bałtycki. Litwa, Łotwa, Estonia i Finlandia w polityce Polski i ZSRR w latach 1919 – 1925*, Warszawa 1972.

² Więcej o relacjach francusko – sowieckich zob. M. Wołos, *Francja – ZSRR. Stosunki polityczne w latach 1924-1932*, Toruń 2003.

tylko pogranicza, ale także i sytuacji wewnątrz państw. Akcje prowadzone przez III Międzynarodówkę Komunistyczną – Komintern oraz sowieckie służby specjalne, a w szczególności wywiad wojskowy – Razwiedupr, cechowała intensywność i rozmach. Szczególnie widoczne to było na przykładzie państwa polskiego. Celem tej działalności była nie tylko destabilizacja terenów granicznych, ale także stałe osłabianie potencjału państwa polskiego. Służyć temu miały, podejmowane przez organizacje komunistyczne, różnego rodzaju akcje i przedsięwzięcia poczynając od strajków i różnego rodzaju akcje protestacyjne przez działalność wywiadowczą, a na próbach niszczenia ważnych dla interesów państwa obiektów kończąc. Szczególnie uciążliwa, dla właściwej organizacji działalności administracji państwowej, sytuacja panowała na kresach wschodnich. Między innymi ze względu na specyficzną sytuację na granicy polsko – sowieckiej do 15 września 1922 r. nie została rozformowany ostatni wielki związek operacyjny z wojny polsko – bolszewickiej – 2. Armia pod dowództwem generała Edwarda Śmigłego – Rydza³. Szczyt akcji destabilizacyjnej przypadł właśnie na rok 1924 roku. Według szacunków polskich historyków doszło w tym czasie do około 207 akcji z udziałem mniej lub bardziej licznych oddziałów, których celem ataku były posterunki policji, formacji granicznych, folwarki, dwory i pociągi. Najbardziej znane, z powodu skali przedsięwzięcia i odbioru wśród opinii publicznej, były akcje w Stołpcach, Leśnej i Łowczy. Małe miasteczko powiatowe, Stopłce, stało się celem ataku sowieckiej grupy liczącej około 60 ludzi pod dowództwem oficera Razwiedupra Stanisława Waupszasowa w nocy z 3 na 4 sierpnia 1924 r. Zaatakowali siedzibę starostwa, posterunki policji, w tym komendy powiatowej, opanowali stację kolejową, pocztę oraz miejski areszt, skąd wypuścili przetrzymywanych tam działaczy komunistycznych. Ograbiono sklepy, tartak i kilka mieszkań. Napastnicy opanowali miasteczko na przeszło godzinę, następnie wycofali się na skutek przybycia oddziału kawalerii. Akcja pościgu zakończyła się niepowodzeniem. Kolejne dwa przypadki dotyczyły zatrzymania przez uzbrojonych napastników pociągów. 24 września pod Łowczą zatrzymano pociąg, w którym przebywał wojewoda poleski Stanisław Downarowicz, biskup miński Zygmunt Łoziński i senator Bolesław Wysłouch. Wszyscy pasażerowie zostali obrabowani, a mężczyźni, w tym także wojewoda, musieli oddać ubrania. Ten epizod ośmieszył nie tylko polskiego wojewodę, ale przede wszystkim cały system bezpieczeństwa. Jednym z ostatnich akcji był napad na pociąg, na stacji Leśna, 4 listopada, kiedy 80 osobowa grupa podająca się za białoruskich partyzantów ograła wszystkich pasażerów⁴. Był to końcowy akord aktywności sowieckich grup na taką skalę, ponieważ na terenie

³ T. Gajownik, *Oddział II Kwatery Głównej 2 Armii w latach 1921–1922. Organizacja, personel i główne kierunki działalności*, w: *Wywiad i kontrwywiad wojskowy II RP. Z dziejów Oddziału II SG WP*, t. VIII, red. T. Dubicki, Łomianki 2017, s. 49–66.

⁴ P. Cichoracki, *Stołpce – Łowcza – Leśna 1924. II Rzeczpospolita wobec najpoważniejszych incydentów zbrojnych w województwach północno – wschodnich*, Łomianki 2012.

ziem wschodnich powoli napływały formowane od sierpnia 1924 r. jednostki Korpusu Ochrony Pogranicza. Władze polskie zaostrzyły kary za udział w tego typu akcjach, uznając je za działalność antypaństwową, co skutkowało możliwością wymierzenia najsurowszego wymiaru kary przewidzianego w kodeksie karnym jaką była kara śmierci. Ogłaszane i wykonywane wyroki śmierci oraz stopniowe nasycenie ziem wschodnich jednostkami KOP i policji uspokoiły sytuację, jednak nie wyeliminowały całkowicie działań grup sowieckich.

Sowiecka penetracja pogranicza z Polską stanowiła tylko jeden z elementów prowadzonej przez Sowietów polityki ingerencji we wewnętrzne sprawy krajów Europy Wschodniej. Należy przypomnieć, że poza próbą wsparcia przygotowań do lewicowego przewrotu w Niemczech w 1923 r., we wrześniu tego roku Związek Sowiecki wykorzystując agenturę Kominternu doprowadził do wybuchu nieudanego powstania w Bułgarii⁵. W połowie 1923 r., w Finlandii, wykryto siatkę szpiegowską kierowaną przez pomocnika attaché wojskowego poselstwa sowieckiego. W toku śledztwa pojawiły się informacje o planowanym w tym kraju powstaniu komunistycznym. Już w 1924 roku do wydarzeń podobnych jak w Bułgarii doszło w rumuńskiej Besarabii w okolicach miasta Tatarbunar⁶. Jak można zauważyć akcjami inspirowanymi lub przygotowywanymi przez działaczy Kominternu albo agentów sowieckich służb specjalnych objętych zostało cztery z pięciu państw sąsiadujących ze Związkiem Sowieckim (poza Łotwą). O trzech już wspomniano, pozostało czwarte państwo – Estonia, która stała się obiektem ingerencji sowieckiej jako ostatnie, w grudniu 1924 r.

Zanim zostanie przedstawiona analiza nieudanej próby powstania komunistycznego przygotowanej przez polskiego attaché wojskowego, kilka słów należy poświęcić roli ataszatu wojskowego przy Poselstwie Polskim w Rewlu/Tallinie.

W okresie międzywojennym dyplomacja wojskowa II Rzeczypospolitej funkcjonowała w oparciu o determinant skali aktywności państwa polskiego w stosunku do innych krajów jako: graniczących bezpośrednio z Polską, graniczących bezpośrednio z sąsiadami Polski i mogącymi aktywnie włączyć się w razie konfliktu zbrojnego, niegraniczących z Polską ani pośrednio, ani bezpośrednio lecz mogących wywierać określony wpływ na bieg wydarzeń oraz niegraniczących ani pośrednio, ani bezpośrednio i nie wzbudzających większego zainteresowania. Podział ten określał charakter zadań stawianych ataszatom wojskowym, których główny wysiłek pracy skierowany był na potrzeby służby informacyjno – wywiadowczej, a celem przed wszystkim rozpoznanie potencjalnego zagrożenie ze

⁵ T. Wasilewski, *Historia Bułgarii*, wyd. 2 popr. i uzup., Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1988, s. 247-250.

⁶ I. Casu, *Exporting Soviet Revolution: Tatarbunar Rebellion in Romanian Besarabian* (1924), "The International Journal of Intelligence, Security, And Public Affairs" 2020, No. 3, p. 224-243.

strony Niemiec i Rosji bolszewickiej, a następnie Związku Sowieckiego⁷. Poczucie niebezpieczeństwa ze strony dwóch największych sąsiadów nie miało w ciągu kolejnych lat egzystencji Rzeczypospolitej, natomiast ich aktywność względem państwa polskiego zarówno w sferze polityki międzynarodowej, jak i polityki wewnętrznej wymuszała stawianie przed attachés wojskowymi coraz to nowych zadań, obciążając przy tym coraz bardziej i tak skromny budżet poszczególnych placówek, a zarazem zwiększając zakres obowiązków personelu, który poza osobą samego attaché składał się najczęściej z jego pomocnika – oficera Wojska Polskiego i pomoc kancelaryjną (niestałą i nie zawsze fachową). Oficerowie kierowani na placówki dyplomatyczne w krajach bałtyckich swym wykształceniem i dotychczasową służbą reprezentowali w większości przypadków albo armię rosyjską, albo Legiony Polskie⁸. Niewątpliwie rola małych krajów nadbałtyckich była dla Naczelnika Państwa istotna w pierwszych miesiącach odbudowy państwa polskiego. Próba osiągnięcia kompromisu między państwami zagrożonymi niebezpieczeństwem bolszewickim i stworzenie układu polityczno – wojskowego o antyrosyjskim charakterze było *modus operandi* Piłsudskiego w latach 1918 – 1922. Ważną rolę w tej akcji mieli odgrywać przedstawiciele Wojska Polskiego. I dlatego kluczowe stanowiska, najpierw delegatów NDWP a następnie attachés wojskowych w Rewlu i Rydze.

Dynamika stosunków multilateralnych Polski z państwami bałtyckimi nabrała rozpędu w 1919 r., co w dużej mierze było konsekwencją agresywnej polityki bolszewików wyrażającą się intensyfikacją konfliktu militarnego z Rzeczpospolitą i próbami opanowania Łotwy i Estonii, co ostatecznie nie udało się. Zajęcie przez stronę polską w kwietniu Wilna i przesunięcie linii frontu w kolejnych tygodniach na wschód doprowadziło do bezpośredniej styczności z wojskami litewskimi i łotewskimi. Toczyły się także zakulisowe rozmowy dyplomatyczne mające na celu uznanie przez władze polskie Łotwy i Estonii jako państw *de iure*. Niestety w tym względzie strona polska nie mogła samodzielnie podjąć takiej decyzji. Ze względu na żywotne interesy Ententy w tej części Europy, w Warszawie zwracano szczególną uwagę na płynące znaną Sekwany i Tamizy odgłosy dotyczące spraw bałtyckich. Tym bardziej, że zarówno władze francuskie jak i angielskie, liczyły się z możliwością odzyskania władzy w Rosji przez przeciwników bolszewików i uznanie nowych bytów państwowych mogły uznać za daleko posuniętą komplikację na drodze do nawiązania współpracy z nowymi władzami w Petersburgu/Piotrogradzie. Tym niemniej strona polska nie pozostała bezczynna, bowiem

⁷ R. Majzner, *Attachaty wojskowe Drugiej Rzeczypospolitej 1919-1945. Strukturalno – organizacyjne aspekty funkcjonowania*, wyd. 2 poprawione i uzupełnione, Częstochowa 2014, s. 511.

⁸ T. Gajownik, *Legionowe rodowody attachés wojskowych II RP w krajach bałtyckich (Łotwa, Estonia i Finlandia)*, w: „Nie wierząc nam, że chcąc to móc”: *Legiony i ich wpływ na sprawę polską w latach 1914 – 1918*, red. Z. Girzyński, J. Kłaczek, Toruń 2018, s. 335-356.

mimo zatrzymania agresji bolszewickiej na Łotwę i Estonię, zagrożenie jej ponowieniem nie znikło całkowicie.

Ustanowienie dwustronnych stosunków polsko – łotewskich i polsko – estońskich w październiku 1919 r. nie przyniosło, w bezpośrednim następstwie czasu, utworzenia przedstawicielstw wojskowych. Dopiero w lutym 1920, a dokładnie 20 tegoż miesiąca powołano do życia dwie wojskowe placówki dyplomatyczne: w Rydze i w Rewlu (Tallinie)⁹. Rozkaz ich powołania, jak wskazuje Robert Majzner, został wydany jeszcze w grudniu (23) 1919 r., jednak realizacji doczekał się dopiero dwa miesiące później. Pomijając dysproporcję czasową między rozkazem utworzenia placówek a faktyczną jego realizacją, należy stwierdzić iż wśród przyczyn dla których doszło do finalizacji tego projektu, oprócz faktu przygotowań strony polskiej do ofensywy na froncie przeciwbolszewickim¹⁰, trzeba odnotować próbę znielowania ujemnych skutków podpisanego 2 lutego traktatu pokojowego między Republiką Estońską, a Rosją bolszewicką. Był to drugi (po traktacie brzeskim) oficjalny traktat międzypaństwowy Rosji, który niejako sankcjonował jej istnienie na mapie politycznej Europy po zakończeniu I wojny światowej wobec całkowitej, ówczesnie, negacji ze strony Ententy. I choć sama Estonia była wtedy uznawana jedynie jako państwo *de facto*, podpisany przez nią traktat wywołał odpowiednie wrażenie, a zwłaszcza w Warszawie. Piłsudski, a za nim władze wojskowe mógł się obawiać, iż w przypadku nadciągającego rozstrzygnięcia, strona estońska nie przeciwstawi się ewentualnemu przemarszowi oddziałów Armii Czerwonej przez jej terytorium, prowadząc tym samym do głębokiego oskrzydlenia północnej flanki frontu polsko-bolszewickiego. Konsekwencją tego kroku mogło stać się podpisanie analogicznego układu z Łotwą, co z kolei otworzyłoby drogę oddziałom bolszewickim do wtargnięcia na Litwę, a stamtąd możliwy marsz w głąb Rzeczypospolitej. Ustanowienie wojskowych placówek dyplomatycznych w tych państwach miało na celu, w wymiarze symbolicznym, wskazać na utrwalenie współpracy polsko-łotewskiej, zapoczątkowanej wspólnymi działaniami zimą 1919/1920 roku a także unaocznić bolszewikom, że strona polska nie lekceważy ich działalności w Estonii. Natomiast w wymiarze praktycznym placówki te spełniały zadania wywiadowcze, których celem było nielowanie politycznych wpływów bolszewickich i niemieckich w tych krajach i prowadzenie aktywnego rozpoznania potencjału Armii Czerwonej, a w toku toczących się od wiosny 1920 r. działań wojennych, także zmian w dyslokacji oddziałów bolszewickich.

Z racji zainteresowań Józefa Piłsudskiego sprawami bałtyckimi, ze względu na charakter i rolę stosunków z Rosją, kierowani byli na placówki oficerowie wywodzący się z szeregow armii rosyjskiej lub Legionów Polskich, co już zostało

⁹ R. Majzner, s. 160.

¹⁰ Tamże.

nadmienione. Kolejnym elementem wyróżniającym tę grupę oficerów był fakt, że większość spośród nich zanim trafiła do stolicy państwa, w którym mieli być akredytowani, przechodziła swoistego rodzaju przeszkolenie w Oddziale II, polegające na odkomenderowaniu ich z jednostek macierzystych lub innych organów administracji wojskowej, gdzie służyli, i przeniesieniu do centrali wywiadu na pewien okres czasu (średnio kilka miesięcy). Tam mieli możliwość zapoznania się ze specyfiką spraw, którymi w przyszłości mieli się zająć. Pracowali przeważnie w referacie północnym („N”) wydziału studiów centrali polskiego wywiadu, który kumulował w zakresie swoich obowiązków prowadzenie prac studyjno – ewidencyjnych dotyczących państw bałtyckich. Kilku z nich zostało skierowanych do pracy w ataszatach wprost z centrali Oddziału II, gdzie obsadzali kierownicze stanowiska lub pracowali w poszczególnych referatach. Ten wątek obsady personalnej ataszatów wiązał się z faktem, iż do połowy lat dwudziestych poszczególni attachés kierowali lub nadzorowali działalność placówek wywiadowczych, uplasowanych na terytorium Łotwy, Estonii i Finlandii, których celem było prowadzenie aktywnego wywiadu przeciwsowieckiego¹¹. W kolejnych latach attachés, z racji perturbacji które pojawiły się w wyniku afery „MOCR – Trust”, zostali pozbawieni tych prerogatyw.

Z punktu widzenia zarówno dyplomacji cywilnej, jak i wojskowej, placówki ataszatów w krajach bałtyckich miały ważne do wypełnienia zadania. Poza utrzymywaniem kontaktów z władzami wojskowymi państw, w których byli akredytowani, attachés kierowali działalnością polskich placówek wywiadowczych (do 1925 r.) ukierunkowanymi na prowadzenie rozpoznania życia politycznego, wojskowego i społecznego Związku Sowieckiego, a także niwelowania wpływów niemieckich i sowieckich w krajach bałtyckich. Najpełniej rolę i zadania attachatów wojskowych przedstawił w swej książce Robert Majzner, natomiast działalność attachatów wojskowych w krajach bałtyckich (rozpoznanie sił zbrojnych Łotwy, Estonii i Finlandii) autor tego tekstu¹².

W 1923 r. funkcję attaché wojskowego Rzeczypospolitej Polskiej pełnił kapitan Wiktor Tomir Drymmer. W czasie poprzedzającym okres rewelski Drymmer, w trakcie I wojny światowej, wstąpił do struktur POW (5 sierpnia 1914 r.) Rok później, w sierpniu 1915 r., został skierowany do VI baonu 3 pułku piechoty I Brygady, gdzie służył do połowy grudnia 1915 r. Z dniem 16 grudnia został odkomenderowany do III baonu 1 pułku piechoty, gdzie służył rok. W grudniu 1916

¹¹ T. Gajownik, *Działalność informacyjna pułkownika Mieczysława Pożerskiego – attaché wojskowego w Helsingforsie (Helsinki) w latach 1919-1921*, w: *Wywiad i kontrwywiad wojskowy II RP. Z działalności Oddziału II SGWP*, t. V, red. T. Dubicki, Łomianki 2015, s. 143-162.

¹² Tamże, *Działalność informacyjna attachés wojskowych II Rzeczypospolitej w krajach bałtyckich. Siły zbrojne Finlandii, Estonii i Łotwy w okresie międzywojennym*, Poznań 2019, s. 314.

r. ponownie zasilił szeregi POW pełniąc funkcję jednocześnie dowódcy obwodu Zawiercie w okręgu Dąbrowa Górnicza i instruktora. Pracami kierował do lipca 1917 r., kiedy w wyniku kryzysu przysięgowego został aresztowany przez Niemców i znalazł się w obozie w Havelbergu. W obozie przebywał do połowy stycznia 1918 r., skąd w trakcie transportu internowanych do Modlina uciekł i przedostał się do Warszawy. Tam zgłosił się do Komendy Naczelnej POW i otrzymał skierowanie do szkoły oficerskiej. Przygoda z nauką nie trwała długo, bo już w maju 1918 r. otrzymał zadanie zorganizowania struktur POW na Podlasiu. Ostatnim zadaniem, jakie otrzymał do wykonania w okresie przed listopadem 1918 r. było praca w charakterze sekretarza w Komisji Stronnictw Niepodległościowych i służba w żandarmerii POW. W niepodległej Rzeczypospolitej służył w organach wywiadu i kontrwywiadu na froncie polsko – bolszewickim¹³. Drymmer pełnił funkcję attaché przez cztery lata. Poza obowiązkami wynikającymi z pełnionej funkcji attaché, kierował także pracami placówki wywiadowczej o kryptonimie „Rewel”, której zadaniem było rozpracowanie obszaru Piotrogradzkiego i Moskiewskiego Okręgu Wojskowego¹⁴. Miał swój udział w wciągnięciu Oddziału II w grę dezinformacyjno-inspiracyjną, jaką przeprowadziły sowieckie służby specjalne pod kryptonimem „MOCR – Trust”. W wyniku tej operacji całkowitemu rozbiciu uległa sieć wywiadu polskiego w Rosji, a działania inspiracyjne w zdecydowany sposób wpłynęły na rozluźnienie współpracy Oddziału II z służbami specjalnymi państw bałtyckich, a w pewnych okresach zawieszeniu luba nawet zerwaniu. Straty dla strony polskiej okazały się niepowetowane oraz niemożliwe okazało się odbudowanie na obszarze Związku Sowieckiego podobnie funkcjonującej sieci wywiadowczej. Był to cios, o tyle istotny, że właśnie współpraca wywiadowcza z krajami bałtyckimi była jednym z filarów aktywności polskich attachés¹⁵. W latach trzydziestych był jednym z bliskich współpracowników ministra spraw zagranicznych Józefa Becka.

Przedstawiony dokument nie stanowi pełnego dossier puczu komunistycznego opracowanego przez kapitana Drymmera. I co jest bardzo interesujące, te

¹³ Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie-Rembertowie, Kolekcja Akt Personalnych, sygn.. I.481.D.5458, Zeszyt ewidencyjny Wiktora Tomira Drymmera, Korpus Piechoty [1921], Zaświadczenie o przebiegu służby w POW wystawione przez O. II NDWP [bdw]; W. T. Drymmer, *W służbie Polsce. Wspomnienia żołnierza i państwowca z lat 1914 – 1947*, wyd. 2, Międzyzdroje – Kraków – Warszawa 2014, s. 33-84; W. Skóra, *Służba konsularna Drugiej Rzeczypospolitej. Organizacja, kadry i działalność*, Toruń 2006, s. 876.

¹⁴ T. Gajownik, *Projekt reorganizacji*, s. 259-266.

¹⁵ K. Paduszek, *Zajrzeć do mózgu Lenina. Wywiad II Rzeczypospolitej a postrewolucyjna Rosja*, Łomianki 2016; M. Świerczek, *Okoliczności towarzyszące zaniechani wyjaśnienia afery MOCR – Trust w lipcu 1927 r.*, w: *Wywiad i kontrwywiad wojskowy II RP. Z działalności Oddziału II SG WP*, t. VI, red. T. Dubicki, Łomianki 2016, s. 87-108; idem, *Udział Wiktora Tomira Drymmera w aferze MOCR – Trust w świetle jego artykułu z 1965 r. pod tytułem Trust. Wstęp do analizy*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2014, nr 10, s. 155-167.

dokumenty nie zostały odnalezione w Polsce, ale w Estonii w 2015 r. W tamtejszym archiwum państwowym przechowywany jest zbiór dokumentów polskiego attachatu omawiających sytuację ruchu komunistycznego w Estonii w 1924 r. Dokumenty te prawdopodobnie miały zostać lub zostały wykorzystane przy przygotowaniu syntezy dziejów Komunistycznej Partii Estonii. Na 25 kartach znalazły się krótkie notki sporządzone przez kapitana Drymmera poświęcone kwestiom komunistów estońskich. Dokładnie w dwóch dokumentach polski attaché informował o przebiegu przewrotu oraz charakteryzował rolę i udział czynników sowieckich w przygotowaniach.

Polski attaché przedstawił zarys przygotowań do przewrotu zwracając uwagę na rolę Leonida Starka, sowieckiego posła w Estonii, którego rola w akcji przyłączenia Republiki Gruzji do Związku Sowieckiego winna dać do myślenia stroni estońskiej. Stark początkowo pełnił obowiązki odpowiadające randze posła (1921-1922), a następnie już posła (15 listopada 1922 – 12 maja 1924). Od 21 czerwca 1924 r. zastąpił go na tym stanowisku Michaił Kobeckij, który swoją funkcję pełnił niespodziewanie krótko, bo tylko do 10 grudnia 1924 r.¹⁶ Według Drymmera Kobeckij miał za zadanie odwrócenie uwagi Estończyków od przygotowań i uspienie ich czujności. Według posiadanych danych przez polską placówkę, między sierpniem a wrześniem estońska policja polityczna miała otrzymywać informacje o przybyciu do Estonii z Rosji agitatorów i instruktorów. Ich zadaniem było tworzenie i szkolenie grup bojowych. Pojawiły się także pierwsze informacje o możliwości wywołania przewrotu. W październiku do estońskiego wywiadu wojskowego docierają wiadomości o tworzeniu po sowieckiej stronie grup, które miały wtargnąć do Estonii. Między październikiem a listopadem estońska sekcja Kominternu ogłasza, w Piotrogradzie, mobilizację swoich członków i organizuje z nich grupy, których celem jest przeniknięcie do Estonii. Osoby wchodzące w skład tych grup posiadały przeszkolenie wojskowe i agitacyjne. Następnie przekazywane były do dyspozycji placówki GPU w Jamburgu, skąd przerzucano je na stronę estońską pod koniec listopada. Do akcji zbrojnej wyznaczone zostały oddziały tzw. bojowych kolektywów, ściśle zakonspirowane w strukturach partii komunistycznej. Ich głównym zadaniem było przygotowanie się do wystąpień zbrojnych, organizacja wywiadu i akcji terrorystycznych. Na główny cel ataku obrano stolicę – Rewel. Mobilizację oddziałów przeprowadzono 30 listopada około godz. 18 i skierowano na lokale konspiracyjne, gdzie wydano broń i ogłoszono godzinę ataku na 4.30 rano. W planach komuniści zakładali przejście na ich stronę oddziałów wojskowych, co miało generalnie fundamentalne znaczenie dla powodzenia całej akcji. Jednocześnie na ich korzyść miał przemawiać fakt uspienia

¹⁶ *Połnomocznoje predstaviteľstvo RSFSR – SSSR w Estonii*, Sprawocznik po istorii Komunističeskoj Partii Sowjetskogo Sojuza 1898 – 1991, http://www.knowbysight.info/6_MID/00049.asp [dostęp: 22.07.2024].

czujności władz estońskich wobec zagrożenia komunistycznego ze względu na proces licznej grupy komunistów, który zakończył się 27 listopada. Tymczasem sama operacja rozpoczęta 1 grudnia zakończyła się niepowodzeniem. Co ciekawe, w raporcie przygotowanym przez Drymmera, nie pojawiają się same szczegóły jej przebiegu. Natomiast polski oficer informuje o przyczynach klęski komunistów, pisząc o braku inicjatywy, łączności między grupami, a także przecenienia własnych wpływów w armii. Armii, która pod dowództwem generała Johana Laidonera w zdecydowany sposób rozprawiła się z komunistami.

Jeśli chodzi o dowody świadczące o wsparciu przewrotu przez stronę sowiecką, to jak pisał Drymmer, stwierdzających niezbitcie ich udział nie było. Jedynie istniały poszlaki takie jak zeznania dowódcy plutonu z 167 Pułku 56 Dywizji Piechoty, który twierdził, że został oddany do dyspozycji komunistów estońskich i brał udział w walkach, dokumenty kuriera dyplomatycznego poselstwa sowieckiego w Rewlu znalezione przy rannym komunście oraz inne. Jak zaznaczył attaché przypuszczalnie władze estońskie były w posiadaniu dowodów świadczących o udziale sowieckich czynników w przewrocie, jednak on do nich dostępu nie posiadał.

Warto odnotować, na koniec, że polski oficer w swych raportach zwrócił uwagę na skutki jakie wywołała akcja komunistyczna dla społeczeństwa estońskiego, ale i także i armii. Poczucie zagrożenia, które pojawiło się, miało swoje dalekosiężne konsekwencje w postaci wygaszenia waśni politycznych, zjednoczenia społeczeństwa oraz wzmocnienia pozycji armii w systemie państwowym. Ponadto rozpoczęto przygotowania do akcji zdelegalizowania Komunistycznej Partii Estonii oraz wszystkich tych organizacji, które współdziałały z Kominternem. Powołany został nowy rząd z Juri Jaaksonem na czele.

Z raportów attaché wojskowego Poselstwa Polskiego w Rewlu wynikały trzy kluczowe wnioski: ruch komunistyczny do momentu próby przejęcia władzy, mimo aresztowań jego członków, pozostał strukturalnie organizacją zwartą, wspieraną przez agenturę Kominternu, która dostarczała broń i pieniądze. Mimo klęski nie został zlikwidowany, co mogło w przyszłości stanowić jeszcze zagrożenia dla bezpieczeństwa państwa. Przewrót, mimo że nie powiódł się, obnażył słabości systemu państwowego, ale także scementował społeczeństwo w jego antykomunistycznej postawie oraz zjednoczył wszystkie siły polityczne, dla których ruch komunistyczny stanowił istotne zagrożenie. I na koniec wzmocnił pozycję armii i samego generała Laidonera. Ważną rolę w systemie bezpieczeństwa państwa zaczęły ponownie spełniać organizacje paramilitarne stanowiące bezpośredni rezerwuár siły żywej dla armii w przypadku konfliktu militarnego. Estońska Liga Obrony – „Eestii Kaitseliit” była to ochotnicza formacja obrony terytorialnej,

zorganizowana na wzór wojskowy, powołana do życia po raz drugi¹⁷ w grudniu 1924 r. jako konsekwencja nieudanego puczu.

Prezentowany dokument pochodzi z zasobu Narodowego Archiwum Estonii w Tallinnie (Rahvusarhiiv) i jest przechowywany w zespole Kolekcji Fotokopii Materiałów Dokumentalnych do Historii Komunistycznej Partii Estonii, w serii listów i raportów polskiego attaché wojskowego w Estonii dotyczących działalności komunistów estońskich, w teczce o sygnaturze ERAF.4907.1.64. Na potrzeby edycji uwspółcześniono pisownię, rozwinięto skróty oraz poprawiono literówki. W miarę możliwości starano się zamieścić informacje o charakterze biograficznym i wyjaśniającym.

Attaché wojskowy
przy Poselstwie Polskim w Estonii
900/24
Ścisłe Tajne.

12 grudnia [19]24 r.

Do
Oddziału II Sztabu Generalnego
Ministerstwa Spraw Wojskowych.

Wydarzenia grudniowe w Estonii
T. 52

W raporcie niniejszym, o nieudanym powstaniu komunistycznym w Rewlu, nie będę podawał przebiegu jego i zarządzeń, znanych powszechnie z prasy, gdyż Estończycy prawie nic nie ukrywali przed ogółem. Starać się będę natomiast o scharakteryzowanie przygotowań bolszewików, ew. udział poselstwa, taktykę i organizację powstania. Melduję, że raport niniejszy oparty jest na różnorodnych źródłach informacji i będzie uzupełniony po otrzymaniu przeze mnie materiałów z sądu polowego, gdzie są zeznania przybyszów z Rosji, mogące nas najbardziej zaciekać, na razie materiał ten jest dla mnie niedostępny, gdyż prace sądu polowego trwają w całej pełni.

Likwidacja powstania w dniu dzisiejszym

W dniu dzisiejszym trwają jeszcze energiczne poszukiwania osób biorących udział pośredni lub aktywny. Liczba aresztowanych sięga 300, liczba rozstrzelanych 100.

¹⁷ Organizacja utworzona w 1918 r., a jej członkowie brali czynny udział w walkach o niepodległość Estonii. Rozwiązana została w 1920 r. i ponownie reaktywowana w roku 1924.

Udział wojska w powstaniu

Udział wojska w powstaniu ograniczył się do 4 wypadków, przy czym żołnierze ci (jeden podoficer) należeli, w myśl instrukcji Kominternu, do najlepszych żołnierzy w oddziałach i niczym nie zdradzali się ze swych poglądów komunistycznych. 2 oficerów – lotników zostało rozstrzelanych na mocy wyroku sądowego za niewykonanie leżących na nich obowiązków i złamanie przysięgi wojskowej. Oficerowie ci nie przedsięwzięli żadnych kroków celem zorganizowania obrony, pomimo sprzyjających warunków, a nawet propozycje podoficerów, namawiających ich do walki z komunistami – odrzucili.

Rezultaty likwidacji powstania

Wyniki likwidacji powstania wyrażają się, na razie, 100 rozstrzelanych oraz kilkudziesięciu (30) komunistach zabitych przy obławach oraz pościgach. O całkowitej likwidacji „organizacji bojowej” nie można mówić, gdyż nie zdołano jeszcze sięgnąć do centrum tej organizacji, zarówno jak i do C. K. partii. Dotychczas stwierdzono zabicie jednego członka komitetu centralnego, reszta z Anweltem¹⁸, głównym organizatorem est.[ońskiej] partii komunistycznej, pozostaje nieuchwytna.

Jedno stwierdzam, że partia komunistyczna w Rewlu, pomimo swej idealnej konspiracji, jest na długi przeciąg czasu unieszkodliwiona.

Wpływ nieudanego powstania na sytuację wewnętrzną

Nieudane powstanie wywarło potężny wpływ na sytuację wewnętrzną i niesie w dalszym ciągu dobroczynne skutki. Obniżenie się ideowe całego społeczeństwa, zatargi wewnętrzne, zupełne zaniedbanie młodzieży, jeśli chodzi o jej rozwój ideowy i narodowy, zupełne zbagatelizowanie pogotowia wojennego, wymagało jakiegoś gwałtownego przypomnienia społeczeństwu estońskiemu, że ta droga wiedzie do zguby jego narodu.

Pierwszy odruch szerokich warstw społeczeństwa to szukanie autorytetu, wodza popularnego i dzielnego i oparcie się o wojsko i organizacje ideowe, wojskowe, które w każdej chwili stanąć mogłyby na straży niepodległości Estonii. Generałowi Laidonerowi¹⁹ dano prawa głównodowodzącego, co według praw

¹⁸ Jaan Anvelt (1884-1937) – estoński pisarz, prawnik oraz działacz komunistyczny. Jeden z przywódców Komunistycznej Partii Estonii, współorganizator nieudanej próby przejęcia władzy w grudniu 1924 roku. W jej następstwie, najpierw ukrywał się a następnie zbiegł do ZSRR, gdzie piastował różne funkcje, m. in. komisarza politycznego akademii sił powietrznych, czy w administracji cywilnych firm lotniczych. Aresztowany w 1937, w okresie Wielkiej Czystki, został zamordowany podczas śledztwa, zrehabilitowany w 1956 roku, Estonian Writer's Online Dictionary, <https://sisu.ut.ee/ewod/e/eessaare/> [dostęp: 21.07.2024].

¹⁹ Johan Laidoner (1884-1953) – estoński polityk, wojskowy i dyplomata. Ukończył studia wojskowe w Rosji (Mikołajewska Akademia Wojskowa w Petersburgu). W armii rosyjskiej dosłużył stopnia podpułkownika. Podczas I wojny światowej (1914-18) służył jako oficer

rosyjskich, daje mu pełnomocnictwa dyktatora. Wojsko stało się przedmiotem szczególnego zainteresowania i postulaty wojskowe są chętnie i szybko załatwiane. Społeczeństwo zainteresowało się dolą wojska. Zwrócono baczną uwagę na to, że Estonia nie posiada żadnej siły zorganizowanej na wzór wojskowy, która mogłaby walczyć, czy to z wrogiem wewnętrznym, czy też służyć jako ramy dla wojskowego przysposobienia szerokich warstw społeczeństwa.

Rzucono i podjęto apel stworzenia „straży bezpieczeństwa”, coś w rodzaju fińskiego szuckoru²⁰, estońskiego „Kaitseliit”. Powołano komitet na czele którego stanął Päts²¹ (rolnik²²), Kinbund²³ (rolnik) i Anderkopp²⁴ (partia

wywiadu, a następnie jako szef sztabu dywizji. W 1918 r. Laidoner został głównodowodzącym estońskiej armii, która w latach 1918-19 z powodzeniem walczyła z bolszewikami oraz rosyjsko-niemieckimi oddziałami, próbującymi opanować ziemie estońskie. Opuścił armię w 1920 r., ale powrócił do niej w 1924 r., aby stłumić próbę komunistycznego zamachu stanu. W 1925 r. stanął na czele komisji Ligi Narodów, która zajmowała się brytyjsko-tureckim sporem granicznym w Mosulu. W 1934 r. Laidoner ponownie dowodził estońską armią w stłumieniu próby przejęcia władzy przez prawicowy ruch „Wabsów”, a następnie wsparł Konstantina Pätsa w trakcie zamachu stanu w 1934 roku. Otrzymał stanowisko głównodowodzącego armią estońską. Po zajęciu Estonii przez Sowieci w 1940 roku Laidoner został deportowany do Związku Radzieckiego i tam zmarł, <https://www.britannica.com/biography/Johan-Laidoner> [dostęp: 17.06.2024].

²⁰ Korpus Obrony Cywilnej (nazwa fińska-Suojeluskunta, szwedzka-Skyddskår) – fińska organizacja paramilitarna. Głównym zadaniem organizacji była ochrona Finlandii przed zagrożeniami zewnętrznymi jako rezerwuariusz siły żywej dla armii. W zakresie jej działalności znalazła się także kwestia ochrony prawa i porządku. W okresie międzywojennym była to największa organizacja pozarządowa w Finlandii. Średnia roczna liczba członków wynosiła 90 000. W 1918 r. liczyła 39 000 członków, a w szczytowym momencie w 1941 r. prawie 127 000 członków.

²¹ Konstantin Päts (1874-1956) – estońskim polityk, premier i dyktator. W latach 1921-22, 1923 i 1932-33 Päts pełnił funkcję riigivanem (odpowiednik prezydenta i premiera) Estonii. W 1933 przeprowadził zamach stanu uniemożliwiając przejęcie władzy przez ruch weteranów tzw. Wabsów. Aresztował przywódców ruchu i przejął władzę dyktatorską. Autorytarny reżim Pätsa trwał aż do okupacji Estonii przez Związek Radziecki w czerwcu 1940 roku. Został deportowany do ZSRR na początku okupacji i tam zmarł, <https://www.britannica.com/biography/Konstantin-Pats> [dostęp: 10.06.2024].

²² Synonim estońskiego ruchu chłopskiego – Zgromadzenia Rolników lub Unii Rolników założonej i kierowanej przez Konstantina Pätsa. W 1932 doszło do połączenia tego ugrupowania z Partią Osadników i powstania Unii Osadników i Małych Właścicieli.

²³ Prawdopodobnie Drymmer pomylił lub źle zapisał to nazwisko, ponieważ niemożliwe jest dziś jego zweryfikowanie.

²⁴ Ado Anderkopp (1894-1941), polityk, dziennikarz i sportowiec. Podczas wojny o niepodległość zorganizował Ligę Obrony Virumaa i uczestniczył w mobilizacji i zaopatrywaniu sił obronnych. W 1919 r. był członkiem Zgromadzenia Konstytucyjnego i Riigikogu I-IV, przewodniczącym Komitetu Konstytucyjnego Republiki Estonii, a w 1937 r. członkiem Zgromadzenia Narodowego. W latach 1921-25 był członkiem estońskiej delegacji do Ligi Narodów. Przywódca Estońskiej Partii Pracy (1919-40; przewodniczący Komitetu Centralnego Partii Pracy, 1923-29), minister wojny, 1923-24, minister spraw wewnętrznych i sprawiedliwości, 1930-33. Założyciel stowarzyszeń Ligi Ludowej w Estonii; 1920-23 przewodniczący Estońskiej Federacji Sportowej, 1933-34 przewodniczący i 1935-37 wiceprzewodniczący

pracy²⁵). Dotychczasowy „Kaitseliit” jako organizacja nieżywotna, papierowa przestała istnieć. Obawiam się, czy na gruncie estońskim, gdzie nie ma podstaw do tworzenia organizacji niezbędnej np. w warunkach fińskich, organizacja taka nie wywoła pogłębienia przepaści pomiędzy lewicą i prawicą, która w chwili obecnej daje możliwość znalezienia kompromisu. Koła wojskowe są zdania, że organizacja taka jest wielce pożądana, ale nie jako swego rodzaju partia, bądź też armia przy armii, lecz jako system przeszkolenia i przysposobienia wojskowego obywateli. Na razie kwestie te są dyskutowane.

Drugim, zasadniczym zjawiskiem jest zawieszenie waśni partyjnych nie tylko pomiędzy tak bliskimi sąsiadami jak rolnicy i ch.[rześcijańscy] demokraci²⁶, lecz nawet do socjaldemokratów²⁷ włącznie. Zupełnie poważnie projektuje się stworzenie rządu koalicyjnego, od rolników do socjaldemokratów włącznie. Znamionym jest również występowanie komunistów²⁸ ze swoich frakcji i prze-

Estońskiej Centralnej Federacji Sportowej, założyciele Estońskiego Związku Lekkiej Atletyki, Lekkiej Atletyki i Sportów Wodnych, Federacji Piłki Nożnej i Estońskiego Komitetu Olimpijskiego (EOC), 1923-40 sekretarz EOC, wiceprzewodniczący Funduszu Wspierania Wychowania Fizycznego, 1930-39 przewodniczący Federacji Piłki Nożnej oraz 1920-21 i 1936-40 przewodniczący Tallinn Kalev. Reprezentant estońskiej drużyny olimpijskiej w Antwerpii w 1920 r. i Berlinie w 1936 r. Aresztowany przez sowieckie władze okupacyjne w 1940 r., zmarł w więzieniu w Tallinie dwa dni po wyroku śmierci, Encyklopedia Estońska http://entsyklopeedia.ee/artikkel/anderkopp_ado [dostęp: 10.06.2024].

²⁵ Estońska Partia Pracy (Eesti Tööerakond) – była partią polityczną w Estonii. Powstała w 1919 roku z połączenia Radykalnej Partii Socjalistycznej i Socjalnej Partii Travailistów, a przestała istnieć w 1932 roku, kiedy to połączyła się z innymi partiami centrowymi, tworząc Narodową Partię Centrum. Była członkiem koalicji rządowych w latach 1919-1925 i ponownie od 1927 do 1931 roku.

²⁶ Chrześcijańska Partia Ludowa (Kristlik Rahvaerakond) – Partia powstała w trakcie kampanii przed wyborami do Zgromadzenia Konstytucyjnego w 1918 r., gdzie o miejsca w parlamencie walczyła grupa znana jako „Niezależni Chrześcijanie”. Partia Chrześcijańsko-Demokratyczna (Kristlik Demokraatlik Partei, KDP) została założona w następnym roku przez Niezależnych Chrześcijan i niektórych polityków z Estońskiej Partii Ludowej. Przed wyborami w 1926 r. partia została przemianowana na Chrześcijańską Partię Ludową. W październiku 1931 r. partia połączyła się z Estońską Partią Ludową, tworząc Zjednoczoną Partię Nacjonalistów. W następnym roku dołączyła do niej Estońska Partia Pracy, a nowa struktura przyjęła nazwę Partii Narodowego Centrum.

²⁷ Estońska Socjaldemokratyczna Partia Robotnicza (estoński: Eesti Sotsiaaldemokraatiline Tööliste Partei) była partią polityczną w Estonii działającą w latach 1917-1925. Przywódcy partii, założonej na hasłach patriotyzmu, estońskiej niepodległości i sprawiedliwości społecznej, wnieśli znaczący wkład w opracowanie pierwszej (1920) konstytucji Estonii. W 1925 r. partia połączyła się z częścią Estońskiej Niezależnej Socjalistycznej Partii Robotniczej (prawicowym skrzydłem), tworząc Estońską Socjalistyczną Partię Robotniczą. W wyborach w 1926 r. nowa partia zdobyła 24 mandaty, co uczyniło ją największą siłą w parlamencie (Riigikogu). W grudniu 1928 przywódca partii August Rei został głową państwa.

²⁸ Komunistyczna Partia Estonii została zdelegalizowana w 1918, natomiast jej działacze funkcjonowali legalnie w oparciu o struktury partii traktowanych jako przykrywkowe. Jedną z nich była Estońska Partia Robotnicza (estoński: Eesti Tööliste Partei) była partią polityczną w Estonii. W wyborach w 1926 r. partia zdobyła sześć mandatów, co stanowiło

chodzenie do socjalistów niezależnych²⁹. Co walki z komunizmem rząd przygotował ustawę o zupełnym zabronieniu egzystencji nie tylko partii komunistycznej, lecz i wszelkich ugrupowań mających coś wspólnego z 3-cią międzynarodówką³⁰. Zwrócono również uwagę na młodzież, której prócz sportu należy dać strawę ideową.

spadek w stosunku do dziesięciu mandatów zdobytych przez komunistów w wyborach w 1923 r. pod przykrywką Zjednoczonego Frontu Robotniczego. W wyborach w 1929 r. partia zachowała sześć mandatów. W wyborach w 1932 r. komuniści startowali jako Lewicowy Front Robotniczy.

²⁹ Estońska Niezależna Socjalistyczna Partia Robotnicza (estoński: Eesti Iseseisev Sotsialistlik Töölise Partei, EISTP) była partią polityczną w Estonii. Partia powstała w 1919 r. w wyniku rozłamu w Estońskiej Socjalistycznej Partii Rewolucyjnej, a dołączyli do niej politycy z Estońskiej Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej. W wyborach w 1920 roku EISTP zdobyła 11 ze 100 miejsc w Riigikogu. W 1922 r. partia została zinfiltrowana przez członków Partii Komunistycznej, co doprowadziło do walki o władzę, którą komuniści wygrali do połowy 1923 r. Prawicowa opozycja opuściła partię w 1922 r. i utworzyła Niezależną Socjalistyczną Partię Robotniczą (ISTP). EISTP została przemianowana na „Partię Ludu Pracującego” (Eestimaa töörahva partei) i stała się przykrywką dla zdelegalizowanych komunistów. W maju 1924 r. partia została zdelegalizowana, a w 1925 r. prawicowa odłamowa ISTP połączyła się z Estońską Socjaldemokratyczną Partią Robotniczą, tworząc Estońską Socjalistyczną Partię Robotniczą.

³⁰ Międzynarodówka Komunistyczna, III Międzynarodówka, ros. Kommunističeskij Internacynał, Komintern, międzynarodowa organizacja partii komunistycznej, działająca 1919–43. Pełniła funkcję kierowniczego ośrodka ruchu komunistycznego na świecie i tworzyła tajne siatki, opierając się na legalnych (Francja, Belgia) i nielegalnych partiach komunistycznych. Bezpośrednią przesłanką jej powołania stało się zwycięstwo bolszewików w dokonanym przez nich przewrocie październikowym 1917 w Rosji. Założona III 1919 na kongresie w Moskwie, w którym uczestniczyło 19 partii komunistycznej (w tym KPP), kierowana przez KW z siedzibą w Moskwie; miała centralistyczną strukturę, a poszczególne partie komunistyczne wchodziły do niej jako jej sekcje. Za cel stawiała sobie walkę wszelkimi sposobami, włącznie z walką zbrojną, o stworzenie międzynarodowej Republiki Rad jako państwowe formy tzw. dyktatury proletariatu. Warunki przynależności do M.K. zostały sformułowane na II kongresie (1920) w 21 punktach i nakazywały partiom członkowskim m.in. prowadzenie systematycznej akcji propagandowej w armiach własnych krajów, przenikanie do organizacji robotniczych, związkowych i chłopskich oraz bezwarunkowe popieranie republik sowieckich. Na prawach sekcji M.K. działała również Komunistyczna Międzynarodówka Młodzieży. Wchodzące w skład M.K. partie komunistyczne i organizacje obowiązywała ścisła dyscyplina i dyspozycyjność; prowadziły działalność agitacyjną, agenturalną, wywiadowczą i sabotażową. M.K. była narzędziem kierownictwa partii bolszewickiej, sowieckiej polityki zagranicznej i organów bezpieczeństwa ZSRR. Jej partie członkowskie realizowały zmienne koncepcje W. Lenina, a następnie J. Stalina – początkowo bezkompromisową strategię rewolucyjną, organizowanie przewrotów zbrojnych w Europie (np. 1923 w Niemczech) i in. rejonach świata (m.in. w Chinach), zwalczanie partii demokratycznej i socjalistycznej, po 1934 taktykę tzw. Frontu Ludowego wykorzystującą zagrożenie faszystowskie do zdominowania ruchów demokratycznych lewicy, od 1939 dywersję przeciw koalicji antyhitlerowskiej, od 1941 (wybuch wojny niemiecko-sowieckiej) przystąpienie do ruchu oporu przeciw III Rzeszy i próby jego politycznego opanowania. W 1943 rozwiązana na polecenie Stalina ze względów taktycznych; jej zadania przejął jeden z wydziałów KC WKP (b), <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Miedzynarodowka-Komunistyczna;3941030.html> [dostęp: 15.06.2024].

Udział bolszewików i poselstwa sowieckiego w przygotowaniu powstania

Mianowanie Starka³¹ na posła do Estonii, po jego znanej działalności w Gruzji, winno być znakiem ostrzegawczym dla Estończyków. Można stwierdzić na podstawie już zebranego materiału, że istotnie bolszewicy trafnie ocenili Starka. Odwołanie Starka i mianowanie tutaj Kobeckija³² miało na celu, niechybnie, odwrócenie uwagi i uspienie czujności. Już aresztowania w Tartu wskazały, że komuniści w Estonii przechodzą od rewolucji teoretycznej do organizowania jej praktycznie, przez tworzenie oddziałów bojowych tzw. „bojowych kolektywów”, które winny w odpowiednim dniu zająć siłą obiekty wojskowe i państwowe oraz usunąć ludzi im wrogich.

W sierpniu i wrześniu policja polityczna otrzymuje informacje o pojawieniu się w Estonii agitatorów i instruktorów przybyłych z Rosji. Zadaniem ich była organizacja i szkolenie oddziałów bojowych. Policja otrzymuje informacje o mającym odbyć się wkrótce powstaniu komunistycznym. Wiadomościom tym nikt nie daje wiary. W październiku kontrwywiad estoński otrzymuje informacje o tworzeniu się, w rejonie Pskowa, band których zadaniem było wtargnięcie do

³¹ Leonid Nikołajewicz Stark (1889-1937) – działacz bolszewicki, dyplomata. Od 1905 członek SDPRR. Od 1917 roku był zastępcą ludowego komisarza poczt i telegrafów, w marcu-kwietniu 1918 komisarzem Rosyjskiej Agencji Telegraficznej, a 1919 redaktorem gazety „Sowietskaja Strana”. Od kwietnia do sierpnia 1919 szef Krymskiego Biura Wojskowo-Morskiego Rady Wojskowo-Rewolucyjnej RFSRR, potem komisarz wojskowy kursów kadry dowódczej przy Radzie Wojskowo-Rewolucyjnej 5 Armii, od listopada 1919 do 1920 wojskowy komisarz Instytucji Wojskowo-Szkoleniowych Syberii, w lutym-marcu 1920 szef Syberyjskiego Obwodowego Zarządu Archiwów. W 1920 radca Pełnomocnego Przedstawicielstwa (Ambasady) RFSRR w Gruzji, w latach 1921-1923 radca ambasady sowieckiej w Estonii, jednocześnie od 12 września 1921 do 1922 p.o. ambasadora w Estonii, od 15 listopada 1922 do 12 maja 1924 ambasador ZSRR w Estonii. Od 22 kwietnia 1924 do 16 kwietnia 1936 ambasador ZSRR w Afganistanie, w latach 1936-1937 pełnomocnik Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych ZSRR przy Radzie Komisarzy Ludowych. W 1937 aresztowany i rozstrzelany w Tbilisi, Sprawocznik po historii Komunistycznej Partii Sowieckiego Sojuza 1898 – 1991, <http://www.knowbysight.info/SSS/03574.asp> [dostęp: 22.07.2024].

³² Michał Wieniaminowicz Kobecki (1881-1937) – sowiecki dyplomata, działacz bolszewicki. Studiował na Uniwersytecie Noworosyjskim, skąd został usunięty za udział w zamieszkach. Od 1903 członek SDPRR, 1908 wyjechał do Danii, w 1917 wrócił do Rosji, od 1919 pracował w aparacie Kominternu, od sierpnia 1920 do czerwca 1921 członek Prezydium Komitetu Wykonawczego Kominternu, jednocześnie sekretarz Prezydium Kominternu, a 1921–1923 zastępca przewodniczącego Komitetu Wykonawczego Kominternu. Od 21 czerwca do 10 grudnia 1924 ambasador sowiecki w Estonii, od 10 grudnia 1924 do 1 lipca 1933 ambasador ZSRR w Danii, od lipca 1933 do kwietnia 1934 pełnomocny przedstawiciel Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych ZSRR przy Radzie Komisarzy Ludowych, od 28 kwietnia 1934 ambasador ZSRR w Grecji, równolegle od 23 stycznia 1935 ambasador ZSRR w Albanii, Sprawocznik po historii Komunistycznej Partii Sowieckiego Sojuza 1898 – 1991, <http://www.knowbysight.info/KKK/03231.asp> [dostęp: 22.07.2024].

Estonii. Według posiadanych przeze mnie informacji bandy te, już zorganizowane i uzbrojone przez sekcję estońską, III międzynarodówki³³, zostały cofnięte przez władze sowieckie znad granicy. Przypuszczam, że władzom sowieckim chodziło o odwrócenie uwagi Estończyków na to co się działo w rejonie przygranicznym i uniknięcie, wobec postanowionego powstania w Rewlu, ewentualnych danych wskazujących na ich udział w tym ruchu.

W tym czasie (październik – listopad) w Piotrogradzie estońska sekcja III Międzynarodówki przeprowadza mobilizację swoich członków i organizuje z nich grupy, które mają przeniknąć do Estonii, stawiając się do dyspozycji Centralnego Komitetu Estońskiej Partii Komunistycznej w Rewlu. Organizacją zajmuje się Estończyk Wakman³⁴, instruuje ich i szkoli niejaki generał Tumelthan³⁵ (z zeznań aresztowanego przybysza z Rosji). Komuniści, którzy przeszli granicę i zostali oddani do dyspozycji CK partii przeszli szkolenie wojskowe i agitacyjne przy estońskiej szkole utworzonej przez sekcję estońską w Piotrogradzie, jaką jest taka szkoła i gdzie się mieści, Estończycy jeszcze nie ustalili, pomimo że wiele dziesiątek osób aresztowali.

Grupy ludzi po 4-5, zorganizowanych, wyszkolonych zaopatrzonych w paszporty estońskie, w pieniądze po 5 czerwoniców i 15 000 marek estońskich zostało oddanych do dyspozycji GPU w Jamburgu, gdzie kierownik GPU Stiepanow³⁶ i funkcjonariusz Tdera³⁷ przeprowadzali te grupy 27 i 28 listopada do Estonii. Dla uniemożliwienia tym ludziom powrotu do Rosji odprowadzono ich w głąb Estonii na 10 wiorst. Grupy te, z zachowaniem jak najdalej posuniętej ostrożności, miały zameldować się w lokalach konspiracyjnych w Rewlu i oddać się do dyspozycji CK partii. Estończycy przypuszczają, że takich osób musiało być przerzuconych około 150. Dowodów stwierdzających niezabicie udział bolszewików brak. Jako przykład przytaczam jeden jedyny fakt: niedaleko Narwy schwytano dowódcę plutonu 167. Pułku Strzelców, z 56. Dywizji Strzelców, który zeznał że został przez dowództwo pułku oddany do dyspozycji estońskiej sekcji III Międzynarodówki i z Piotrogradu został przerzucony do Estonii, brał udział w powstaniu rewelskim. Dowódca ów został wyrokiem sądu polowego w Narwie skazany na karę śmierci i rozstrzelany. Żadnych dowodów stwierdzających jego przydział, prócz własnych zeznań – nie znaleziono.

³³ III Międzynarodówki.

³⁴ Nie udało się ustalić potwierdzić istnienia takiej osoby.

³⁵ Nie udało się ustalić potwierdzić istnienia takiej osoby.

³⁶ Nie udało się ustalić potwierdzić istnienia takiej osoby.

³⁷ Nie udało się ustalić potwierdzić istnienia takiej osoby.

Udział poselstwa sowieckiego

Również nie znaleziono niezbitych dowodów udziału poselstwa sowieckiego w popieraniu, bądź organizowaniu powstania. Podaję szereg faktów służących jako wskazówki:

1. Przy napadzie na szkołę kadetów pod Tondi (6 km od Rewla) znaleziono przy rannym, następnie zmarłym komuniście dowód, że był on „stałym kurierem poselstwa sowieckiego w Rewlu” upoważnionym do odbioru poczty i bagażu adresowanego do poselstwa. Świadcstwo było ważne do dnia 1 grudnia, a wystawione 13 października. Kurier – należy rozumieć jako posłaniec, goniec.
2. Poselstwo sowieckie zwróciło się do Ministerstwa Spraw Zagranicznych z prośbą o powiadomienie, czy nie jest mu wiadome gdzie podziało się 5 funkcjonariuszy poselstwa. Na zapytanie o nazwiska przytoczono jedynie 3.
3. Istniejąca w Rewlu ekspozytura „Dobroflota”³⁸ utworzyła „związek robotników transportowych” – organizację na wskroś komunistyczną, do której można było wstąpić na podstawie rekomendacji estońskiej partii komunistycznej. Stwierdzono, że wielu członków związku wzięła udział w powstaniu.
4. Znany bolszewikom z poselstwa aferzysta doktor Poljakow³⁹, skazany swego czasu przez Estończyków za szantaż i wyłudzenia, wynajął w podmiejskiej miejscowości sanatorium i dwie sanitariuszki oraz wielką ilość materiałów opatrunkowych. Przygotowania te związane były z projektowanym napadem na Tondi.
5. Całonocne oświetlenie poselstwa i niebywały ruch, którego nigdy dotąd nie zaobserwowano.
6. Podczas aresztowania oficerów na dworcu kolejowym, podsłuchana przez jednego z oficerów rozmowa komunistów „idź do misji i dowiedz się co się dzieje w innych miejscach”. Mowa tu była o poselstwie sowieckim.

Prawdopodobnie z zeznań aresztowanych, przy uważnym ich studiowaniu, znalazłyby się materiały wskazujące na udział poselstwa sowieckiego, jednak materiały te na razie są niedostępne dla mnie. Sztab estoński przygotowuje zaś obszerny referat w tej sprawie dla rządu i nie pragnie dzielić się informacjami przed ich opracowaniem i odpowiednim oświetleniem.

³⁸ Dobroflot (Flota Ochotnicza) – powołane do życia w 1878 przedsiębiorstwo transportowe służące przepływowi towarów oraz ludzi oraz jako zapasowe źródło do uzupełniania rosyjskiej floty wojennej. W 1883 roku przedsiębiorstwo znalazło się pod kontrolą Ministerstwa Marynarki Wojennej. W okresie sowieckim, w 1925 roku, zostało włączone do państwowego przedsiębiorstwa transportu morskiego – Sowtorgflotu, <https://pl.topwar.ru/211268-torgovyj-flot-kak-jelement-morskoj-moschi-gosudarstva.html> [dostęp: 18.07.2024].

³⁹ Nie udało się ustalić potwierdzić istnienia takiej osoby.

Organizacja oddziałów wojskowych

W Rewlu znajdowała się centrala oddziałów bojowych tzw. „bojowych kolektywów”, których filią były kolektywy bojowe w Dorpacie, wykryte we wrześniu. Kolektywy bojowe tworzyły ściśle zakonspirowaną organizację wewnątrz własnej partii komunistycznej. Pod względem organizacyjnym Estonia dzieliła się na okręgi, a te na rejony. Miasta dzieliły się na rejony. Dowódca rejonu był dowódcą bojowych kolektywów znajdujących się na jego terenie. Zadaniem kolektywów było przygotowanie się do wystąpienia zbrojnego, szkolenie się pod względem wojskowym. Przeprowadzanie wywiadu wobec obiektów i urzędów państwowych. Przeprowadzanie aktów terrorystycznych. Ilość ludzi znajdujących się w kolektywach w Rewlu oblicza się na 200 ludzi. Akcja 1 grudnia spoczywała w rękach bojowców przybyłych z Rosji, objaśnia się to brakiem zaufania co do fachowości towarzyszy estońskich.

Uzbrojenie

Komuniści uzbrojeni byli w pistolety Colt, model Thompsona, karabiny japońskie, parabellum i inne rewolwery, granaty ręczne angielskie i bomby własnej roboty⁴⁰.

Umundurowanie

Komuniści napadający na obiekty wojskowe posiadali płaszcze wojskowe estońskie, zamiast mundurów posiadali jedynie kołnierze z odznakami podoficerskimi i oficerskimi, które wyglądały spod płaszczy.

Taktyka

W pierwszym momencie powstania przyjmuje się, że w powstaniu nie bierze udziału cała partia komunistyczna, lecz tylko jej oddziały bojowe. Wystąpienia czynne poprzedza drobiazgowy wywiad. Wystąpienie samo jest zaskoczeniem. Nawet członkowie kolektywu dowiadują się o momencie wystąpienia na parę godzin przed faktem. O dniu i godzinie wystąpienia wiedzą jedynie dowódcy rejonów. Mobilizację członków „kolektywów bojowych” przeprowadzono 30 listopada o godz. 18 i skierowano ich na normalne lokale konspiracyjne, skąd

⁴⁰ Znane są dość szczegółowe dane dotyczące stanu uzbrojenia. Oddziały szturmowe dysponowały 100 rewolwerami typu Parabellum z 50 nabojami każdy, 60 karabinami i pistoletami z mniejszą liczbą nabojów, trzema pistoletami maszynowymi Thompson z około 1000 nabojami każdy, 20 granatów ręcznych i 20 bomb, T. Hiio, *The communist coup attempt in Estonia on 1 December 1924: the last but one attempt at world revolution?*, „Om læring og indsigt fra krig” 2018, vol. II, s. 133.

przeprowadzono członków kolektywów do lokalów rejonowych między godz. 20 a 24, gdzie poinformowano ich o mającym nastąpić wybuchu i wyznaczono zadania. U wejścia do lokalu stała straż, która nikogo nie wypuszczała na zewnątrz. Wystąpienie wyznaczono na godz. 4.30. O godzinie 2 przyniesiono broń, którą rozdano. Zajęcia lokali wojskowych i urzędów dokonać miano bez względu na straty. W miejscach skupień robotniczych rozdawać miano odebraną od policji i wojska broń robotnikom. W mieście wszystkie nakazane obiekty zajęto z łatwością, tam jednak gdzie należało pokonać opór przeciwnika, brać szturmem budynki, tam komuniści ponieśli całkowitą klęskę. Komuniści zdradzili zupełny brak przygotowania w tym kierunku.

Moment wybuchu i przyczyny początkowego powodzenia komunistów

Moment wybuchu wyznaczony został w rocznicę rewolucji październikowej, w związku z aresztowaniami jakie miały miejsce w Dorpacie, a następnie w Li-stopadzie w Rewlu postanowiono 1 grudnia wywołać ogólne powstanie w Rewlu i w zależności od jego powodzenia rozszerzyć na całą Estonię. Wybór terminu był dobry. Wojsko zostało od września znacznie osłabione, dzięki zwolnieniu rocznika 1902, dalej proces komunistyczny, zręcznie wykorzystany podniecił masy, z drugiej strony zachodziła obawa, że przeprowadzone w Listopadzie aresztowania mogą rozbić partię. Sądono, że własnymi siłami i przy pomocy oddziałów przybyłych z Rosji zdołają opanować miasto, przynajmniej na kilkadziesiąt godzin. Główne nadzieje pokładano w wojsku, skąd miano informacje o wielce rozgałęzionej pracy komunistycznej (fałszywej zresztą), które winno było, wedle ich obliczeń, przejść na ich stronę. Fakty przejścia kilku żołnierzy (4) i 2 mechaników lotniczych przemawia sam za siebie. Wzięto również pod rachubę moment uśpienia czujności publicznej, będącej przekonaną, że proces 149 ostatecznie i na zawsze likwiduje kwestię komunistyczną w Estonii. Nie tylko opinia publiczna była tego zdania. W przeddzień wybuchu długo rozmawiałem o komunizmie z szefem sztabu⁴¹ i szefem Oddziału II⁴², którzy komunizm uważali za rzecz – bez sił i ludzi zdolnych do pracy wywrotowej. W takiej sytuacji, przy zmniejszonych do śmieszności liczbie posterunków wojskowych i policyjnych, opanowanie miasta przez 300 ludzi zdecydowanie i szybko działających było łatwe.

⁴¹ W tym czasie funkcję tę pełnił generał major Paul Adolf Lill.

⁴² Funkcję tę pełnił major Karl Johann Laurits.

Ucieczka komunistów

Niezrozumiałym jest tylko, dla mnie, ten gwałtowny odwrót i ucieczka komunistów. Żadnego istotnego nacisku, zorganizowanej akcji – nie było. Przypuszczam, że przyczyną tego odwrotu, czy ucieczki był przede wszystkim niesłychany brak inicjatywy, brak łączności z innymi grupami, ponadto tchórzostwo i przeszacowanie nastrojów wśród robotników i wojska. Wypadki rewelskie jasno wskazują, że tam gdzie była inicjatywa i odwaga, tam musiano toczyć formalne bitwy, kosztujące atakujących wiele ofiar.

Attaché Wojskowych przy PP
/-/ Drymmer kapitan

References

Bibliografia

Archiwa:

Centralne Archiwum Państwowe w Warszawie – Rembertowie:
Kolekcja Akt Personalnych

Narodowego Archiwum Estonii w Tallinnie (Rahvusarhiiv):

Kolekcja Fotokopii Materiałów Dokumentalnych do Historii Komunistycznej Partii Estonii:
Listy i raporty polskiego attaché wojskowego w Estonii dotyczących działalności komunistów estońskich

Opracowania i artykuły:

- Casu I., *Exporting Soviet Revolution: Tatarbuniar Rebellion in Romanian Besarabian (1924)*, "The International Journal of Intelligence, Security, And Public Affairs" 2020, No. 3, p. 224-243.
- Cichoracki P., Stołpce – Łowcza – Leśna 1924. *II Rzeczpospolita wobec najważniejszych incydentów zbrojnych w województwach północno-wschodnich*, Łomianki 2012.
- Drymmer W. T., *W służbie Polsce. Wspomnienia żołnierza i państwowca z lat 1914 – 1947*, wyd. 2, Międzyzdroje – Kraków – Warszawa 2014.
- Gajownik T., *Działalność informacyjna attachés wojskowych II Rzeczypospolitej w krajach bałtyckich. Siły zbrojne Finlandii, Estonii i Łotwy w okresie międzywojennym*, Poznań 2019, ss. 314.
- Gajownik T., *Legionowe rodowody attachés wojskowych II RP w krajach bałtyckich (Łotwa, Estonia i Finlandia)*, w: „Nie wierząc nam, że chcąc to móc”: Legiony i ich wpływ na sprawę polską w latach 1914 – 1918”, red. Z. Girzyński, J. Kłaczek, Toruń 2018, s. 335-356.
- Gajownik T., *Oddział II Kwatery Głównej 2 Armii w latach 1921–1922. Organizacja, personel i główne kierunki działalności*, w: „Wywiad i kontrwywiad wojskowy II RP. Z dziejów Oddziału II SG WP”, t. VIII, red. T. Dubicki, Łomianki 2017, s. 49-66.

- Gajownik T., *Działalność informacyjna pułkownika Mieczysława Pożerskiego – attaché wojskowego w Helsingforsie (Helsinki) w latach 1919-1921*, w: „Wywiad i kontrwywiad wojskowy II RP. Z działalności Oddziału II SGWP”, t. V, red. T. Dubicki, Łomianki 2015, s. 143-162.
- Gajownik T., *Projekt reorganizacji wywiadu na Rosję z obszarów państw nadbałtyckich - memorandum kpt. Wiktora Tomira Drymmera*, w: „Wywiad i kontrwywiad wojskowy II RP. Z działalności Oddziału II SGWP”, t. V, red. T. Dubicki, Łomianki 2015, s. 259-266.
- Hiio T., *The communist coup attempt in Estonia on 1 December 1924: the last but one attempt at world revolution?*, „Om læring og indsigt fra krig” 2018, vol. II, s. 133.
- Majzner R., *Attachaty wojskowe Drugiej Rzeczypospolitej 1919-1945. Strukturalno – organizacyjne aspekty funkcjonowania*, wyd. 2 poprawione i uzupełnione, Częstochowa 2014.
- Paduszek K., *Zajrzeć do mózgu Lenina. Wywiad II Rzeczypospolitej a postrewolucyjna Rosja*, Łomianki 2016.
- Skóra W., *Służba konsularna Drugiej Rzeczypospolitej. Organizacja, kadry i działalność*, Toruń 2006.
- Skrzypek A., *Związek Bałtycki. Litwa, Łotwa, Estonia i Finlandia w polityce Polski i ZSRR w latach 1919 – 1925*, Warszawa 1972.
- Świerczek M., *Okoliczności towarzyszące zaniechaniu wyjaśnienia afery MOCR – Trust w lipcu 1927 r.*, w: „Wywiad i kontrwywiad wojskowy II RP. Z działalności Oddziału II SG WP”, t. VI, red. T. Dubicki, Łomianki 2016, s. 87-108.
- Świerczek M., *Udział Wiktora Tomira Drymmera w aferze MOCR – Trust w świetle jego artykułu z 1965 r. pod tytułem Trust. Wstęp do analizy*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2014, nr 10, s. 155-167.
- Wasilewski T., *Historia Bułgarii*, wyd. 2 popr. i uzup., Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1988.
- Wołos M., *Francja – ZSRR. Stosunki polityczne w latach 1924-1932*, Toruń 2003.

Netografia:

- Encyklopedia Estońska, http://entsyklopeedia.ee/artikkel/anderkopp_ado
- Estonian Writer's Online Dictionary, <https://sisu.ut.ee/ewod/e/eessaare/>
- Encyklopedia PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Miedzynarodowka-Komunistyczna;3941030.html>
- <https://pl.topwar.ru/211268-torgovyy-flot-kak-jelement-morskoj-moschi-gosudarstva.html>
- Brittanica:
- <https://www.britannica.com/biography/Johan-Laidoner>, <https://www.britannica.com/biography/Konstantin-Pats>
- Sprawocznik po historii Komunistycznej Partii Sowieckiego Sojuza 1898 – 1991, <http://www.knowbysight.info/index.asp>